

Aleksander Naumow

W poszukiwaniu utraconej tożsamości - nowi męczennicy atoscy (1590-1830)

W postbizantyńskich Kościołach prawosławnych, zanim się wydarzyły dwudziestowieczne tragedie bolszewickiego terroru i eksterminacji Serbów, termin “nowy męczennik” oznaczał męczenników za wiarę chrześcijańską (czytaj: prawosławie) z okresu od upadku Konstantynopola (1453) do 1867 roku, kiedy podczas powstania na Krecie zginął ostatni z nich – św. Jerzy (wspomnienie 11.02).¹ Kościół wprowadził święto tych męczenników do cyklu ruchomego (paschalnego), przeznaczając na ich wspomnienie trzecią niedzielę po Pięćdziesiątnicy. W wykazie nowych męczenników znajdujemy około 200 imion. Tydzień wcześniej, w drugą niedzielę po Zielonych Świątkach na Atosie obchodzona jest synaksa wszystkich świętych atoskich, których liczba przewyższa dwieście. Zrozumiałe, że znaczna część imion w oby synaksach się powtarza, ponieważ wielu męczenników jest związanych właśnie z Republiką zakonną.²

Wśród nowych męczenników wyodrębnia się grupa osób, które urodziły się w rodzinach chrześcijańskich, zostały ochrzone i bierzmowane³ obrzędu prawosławnego, lecz później, z różnych przyczyn, przyjęły islam, a następnie, też z różnych powodów, powróciły do wiary chrześcijańskiej i postanowiły zmyć grzech odstępstwa własną krwią. Grupa ta składa się z około pięćdziesięciu osób, reprezentujących różne grupy etniczne i wykonywane zawody (35). Spośród nich wybraliśmy 23 nowych męczenników, którzy powrót do wiary ojców i przygotowanie do męczeństwa związali z Górą Athos.

Przynależność religijna ma w tradycyjnych społecznościach fundamentalne znaczenie kulturalne, społeczne, etniczne i dlatego zmiana wyznania powoduje niezwykle ważne konsekwencje dla każdego konwertyty. Znaczące jest użycie każdego

¹ W hagiografii bizantyńskiej spotykamy także wcześniej termin *neomartyr*, wtedy, kiedy trzeba było odróżnić nowego świętego od świętych dawniejszych. Praktyka ta była kontynuowana i potem, stąd przy poszczególnych świętych mamy określenia ‘nowy’ czy ‘najnowszy’. Jednakże kult liturgiczny nowych męczenników jako kategorii rozwinął się w epoce postbizantyńskiej.

² *Svetačnik* 693-699, 727-732.

³ Przypomnijmy, że w prawosławiu te dwa sakramenty inicjacji chrześcijańskiej są z reguły sprawowane łącznie, jeden po drugim.

atrybutu zewnętrznego, a przede wszystkim charakter deklaracyjny nadawał noszony strój – typ, kolor, nakrycie głowy, buty.

W Imperium Otomańskim obowiązywał absolutny zakaz przechodzenia z islamu na inne wyznania i jego naruszenie karano śmiercią. Znamy bardzo nieliczne wypadki przyjęcia chrześcijaństwa przez osoby pochodzące z rodzin muzułmańskich, za co zostały skazane na śmierć.⁴ Propagowano natomiast przyjmowanie islamu, oferując szereg ulg i przywilejów – darowano wyroki, nawet śmierci, znacznie zmniejszono podatki, zapewniano inne korzyści ekonomiczne i społeczne. Intensywność prozelityzmu islamskiego w dużej mierze zależała od sytuacji politycznej i wzrastała w okresie działań wojennych i w czasie osłabienia władzy centralnej, kiedy Imperium chyliło się ku upadkowi i najczęściej było inicjatywą fanatyków lokalnych.

Chrześcijaństwo na Bałkanach w XVIII i na początku XIX wieku, po kilku wiekach niewoli otomańskiej, a w wypadku Słowian, także dominacji duchowej i administracyjnej Greków, przekształciło się w ludową religię, zasadniczo bliższą magii niżli wyrafinowanej teologii Ojców Kościoła.⁵ Rola schłopiałego i niewykształconego kleru w parafiach i małych klasztorach nie mogła być znacząca, jedynymi twierdzami duchowości i poprawności teologiczno-rytualnej były duże monastery i, oczywiście, sama Góra Athos. Ludność żyła w bardzo skomplikowanej rzeczywistości kulturowej i językowej, oprócz własnego języka (czasem: języków) używano osmańskiego języka tureckiego (najczęściej któregoś z dialektów) i powszechnie znano grekę (też w różnych odmianach). Nie było miejsc etnicznie homogenicznych, życie codzienne było naznaczone swoistym synkretyzmem – w pożywieniu, w muzyce, w stosunkach interpersonalnych, chociaż trudno mówić o wzajemnym poszanowaniu między grupami chrześcijańskimi i zbiorowością muzułmanów. Odmienność etniczna i religijna nakładała się na surowe warunki życia codziennego, gdzie toczono walkę o biologiczne przetrwanie według starożytnej maksymy *primum vivere, deinde philosophari*. Sytuacja komplikowała się zawsze podczas i po interwencjach politycznych i wojskowych mocarstw europejskich. Jest więc rzeczą zrozumiałą, że w skali wartości wysunie się na

⁴SS. Emir z Jerozolimy 1574; Hodża Amir z Jerozolimy, 1614; Achmed, 3.05.1682; Jan z Epiru, 23.09.1814, Konstanty Hagaryta, 2.06.1819.

⁵Nic dziwnego, że najwybitniejszy misjonarz grecki drugiej połowy XVIII wieku, związany z Akademią Atoską, św. Kozma z Etolii (24.08), uzyskał tytuł “równy apostołom”, gdy przez dwadzieścia lat (1759-1779) z niespożytą energią starał się przywrócić minimalny poziom wiedzy religijnej wśród swoich na polu spoganizowanych współziomków, zakładając około dwustu szkół, niestrudzenie nauczając, za co poniósł śmierć męczeńską; Perantonis 276-289.

plan pierwszy wiara “rodzima/rodzinna”, jako jeden z podstawowych wyróżników i sygnałów przynależności.

Dla muzułmanów zamieszkujących Imperium Otomańskie ludność chrześcijańska stanowiła masę stosunkowo jednolitą, zwaną “rajà”, różną jednak od coraz to liczniej napływających Żydów i, wydaje się, Ormian. Z czasem Turcy zaczęli wśród chrześcijan odróżniać prawosławnych (rumi, romi – ‘rzymscy, tj. bizantyńscy) i katolików (frankowie, łacinnicy, papiści). Również chrześcijanie nie wchodzili w różnice wyznaniowe i etniczne wśród muzułmanów, wszyscy byli *turkami*, religia *turecka*, a odstępcy od wiary – *poturczeńcy*. W drugiej połowie XVIII wieku zaczyna narastać poczucie odmienności etnicznych i plemiennych. Wspólnota cerkiewnosłowiańska, wciąż należąc wraz z Grekami i Rumunami do “pobizantyńskiego Bizancjum”, zaczyna być coraz bardziej świadoma różnic wewnętrznych między słowiano-serbami, słowiano-bułgarami, a zwłaszcza – słowiano-rusami, którzy urastają na przestrzeni tego stulecia do symbolu prawosławnego wyzwoliciela.⁶ Równocześnie jednak polityka Patriarchatu konstantynopolitańskiego na Fanarze przechodzi od panprawosławnego uniwersalizmu w ideologię o silnym greckim odcieniu narodowym, co doprowadzi do wielkiej idei zastąpienia Imperium Otomańskiego – greckim z zachowaniem jurysdykcji patriarszej na całym terytorium.⁷ Z wolna dojrzewał wielki kryzys świata prawosławnego – filetyzm, czyli tendencja do traktowania lokalnego Kościoła w kategoriach narodowych, a grecki charakter uniwersalizmu Fanaru, choć popierany przez Rosję, był odbierany negatywnie przez budzące się do narodowego życia mniejsze narody prawosławne.

⁶Na przykład, Jerzy/Georgi, ojciec św. Ignacego Gabrowskiego, poniósł śmierć z wyroku tureckiego w 1814 roku za odmowę udziału w akcji zbrojnej przeciwko powstańczej Serbii, określając Serbów “współwyznawcami”; Nichoritis 258-261.

⁷Nowa sytuacja znajduje adekwatną charakterystykę w *Historii Czarnogóry* (1754) czarnogórskiego metropolity Vasilija (Petrovicia), który pisze: „*Tych dwunastu biskupów [serbskich, oprócz metropolity] Questi 12 vescovi [serbi oltre al metropolita del Montenegro] żyją bardzo nędznie jako poddani tureccy, ale nade wszystko są nękami przez Greków, jak to miało miejsce w czasie poprzedniej wojny z 1737 roku, kiedy to Grek Karaks-Joanikij w Konstantynopolu przedłożył sułtanowi memorial, według którego Serbowie i ich przyrodzony patriarcha i ich biskupi zawsze zdradzali Imperium tureckie, a to z Rosją, a to z cesarzem [habsburskim], a znów kiedy indziej z Wenecjanami. Na podstawie tej supliki obecny sułtan Mahomet mianował tego Karaksa Joanikija patriarchą serbskim, a on wiele zła uczynił ludowi serbskiemu: objeżdżał Serbię z ukazem sułtańskim i ustanawiał Greków biskupami, gnębił ludność i ściągwał gwałtem pieniądze.*”, v. Zob. też A. Pitassio, *Dalla Pax Ottomana alla guerra civile ottomana*, jako wstęp do jego tomu: *Balcani nel caos. Storie e memorie di Vasilija Petrović, Paisij Hilendarski, Sofroni Vračanski*, Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2003, XXXIV-XLI.

Wydaje się, że tylko Athos (a może jeszcze ośrodki prawosławne Ziemi Świętej) nie utracił wszechprawosławnego wymiaru, stanowiąc zaporę przeciwko islamowi i zachodniemu chrześcijaństwu, ale także przeciwko procesowi rozpadu panortodoksyjnej wspólnoty. Prawosławie, według hagiorytów, musi być wolne od cech lokalnych i służyć utrzymaniu jedności narodu prawosławnego, zdolnego do stawienia oporu islamizacji, okcydentalizacji i ateizacji. Atonici potrafili ześrodkować spontaniczne decyzje zislamizowanych chrześcijan, powracających do prawosławia dla utworzenia wzorcowego modelu, mającego służyć jako wsparcie dla świadomości religijnej i jako łącznik między wspólną wiarą i wspólnym losem, między wyznaniem i zbawieniem.

A oto wykaz nowych męczenników z lat 1590-1830⁸, którzy wyrzekli się byli prawosławia przechodząc na islam, następnie powrócili do chrześcijaństwa, zostali mnichami na Athosie i ponieśli oczyszczającą śmierć męczeńską:⁹

- ❖ Makary Nowy, z Chios (Bitinia)¹⁰, 6.10.1590
- ❖ Damascen z Kostantynopola¹¹, 13.11.1681
- ❖ Eliasz Ardunis, z Kalamaty¹², 31.01.1686
- ❖ Nikodem Albańczyk¹³, 11.07.1722
- ❖ Pachomiusz Rusin¹⁴, 21.05.1730
- ❖ Teodor z Mityleny¹⁵, 30.01.1784
- ❖ Jan Bułgar¹⁶, 5.03. 1784
- ❖ Jerzy z Filadelfii (Hadži Georgios)¹⁷, 2.10.1794

⁸ Po stłumieniu powstania greckiego wojsko tureckie wkroczyło na prawie dziesięć lat na Górę Athos. W synaksie męczenników atoskich figuruje wspólna pamięć nowych męczenników z Kostamonitu, którzy nie mają dat własnych. Dаты ich męczeństwa są podane jako lata 1821-1830. Chodzi tu o św. św. Benedykta, Pawła, Sabę, Synesjusza i Tymoteusza. W pierwszą niedzielę po 1 października na Górze Athos obchodzi się pamięć świętych związanych z Akademią Atoską, wśród których wymienia się męczennika Atanazego (bez wspomnienia własnego), *Svetačnik* 68-69. Po tych datach nie wymienia się już innych męczenników związanych z Athos.

⁹ Podaję tu tylko ich imię zakonne, pod którym zostali kanonizowani, czasem przydomek, miejsce pochodzenia oraz datę ich męczeństwa (data dzienna jest też datą ich indywidualnego liturgicznego wspomnienia). Poza datami własnymi ich pamięć jest obchodzona, jak wspominaliśmy, w drugą i trzecią niedzielę po Pięćdziesiątnicy.

¹⁰ Perantonis 337-329, *ŽS* 10, 150.

¹¹ Perantonis 144-146, *ŽS* 11, 399-402.

¹² Perantonis 193-194, *ŽS* 1, 896-902.

¹³ Perantonis 380-382, *ŽS* 7, 276-278.

¹⁴ Perantonis 428-431, *ŽS* 5, 512-515.

¹⁵ Perantonis 197-198, *ŽS* 1, 887-888.

¹⁶ Perantonis 254-255, *ŽS* 3, 116, *ŽBS* 418-419.

- ❖ Konstanty z Hydras¹⁸, 14/11/1800
- ❖ Łukasz z Adrianopola¹⁹, 23/3/1802
- ❖ Hilarion (Jan) Nowy, z Heraklei²⁰, 20/9/1804
- ❖ Nicetas z Epiru²¹, 19/2/1809
- ❖ Gerasym (Jerzy) Nowy, z Mega (Karpenisi)²², 3/7/1812
- ❖ Eutymiusz (Eleuteriusz) Nowy, z Dimicany²³, 22/3/1814
- ❖ Ignacy (Jan) Nowy, ze Starej Zagory²⁴, 8/10/1814
- ❖ Akacy (Atanazy) Nowy, z Neochorion²⁵, 1/5/1816
- ❖ Onufry (Mateusz, Manasija) z Gabrowa²⁶, 4/1/1818
- ❖ Krzysztof (Christodul) z Adrianopola²⁷, 16/4/1818
- ❖ Agatangel (Atanazy) z Tracji, Esfigmeński²⁸, 19/4/1818
- ❖ Paweł (Panajot) z Sopotu (Kalavrita), Peloponeski²⁹, 22/5/1818
- ❖ Gedeon (Mikołaj) z Kapurny³⁰, 30/12/1818
- ❖ Nektariusz (Mikołaj) z Vryulli (Vurla)³¹, 11/7/1820
- ❖ Tymoteusz z Paraory (Tracja), Esfigmeński³², 29/10/1820

¹⁷ Perantonis 107-109, *ŽS* 10, 80.

¹⁸ Nabożeństwo (proprium) ukazało się w Wenecji w 1814 wydane przez Mikołaja Glikę, żywot – w *Néon Leimōnárion* (Wenecja 1819) i w *Synaksaristēs* św. Nikodema Hagioryty (Wenecja 1819); *Treasures*, p. 196. Rycina została wykonana przez Agatangela Triantaphylu 27. lipca 1829. Pierwszą ikonę napisał Antym z Hydras 13. listopada 1837; v. *Treasures* 4.14 i 2.133; zob. też *ŽS* 11, 424-434.

¹⁹ *ŽBS*, 427-439, *ŽS* 3, 447-450, Nichoritis 57 (23 gennaio!), Perantonis 312-316. Łukasz został mnichem v klasztorze Stavronikita, a następnie niespokojnie krążył po różnych monasterach.

²⁰ Nichoritis 57, Perantonis 312-316, *ŽS* 9, 374-380.

²¹ Perantonis 377-378, Nichoritis 64, *ŽS* 2, 372. Inne daty śmierci: 4/4/1808 e 19/4/1808, 16/4/1809. Pierwsze lata formacji martylorologicznej Nicetas spędził w skicie Św. Anny.

²² Perantonis 96-97, Nichoritis 57, *ŽS* 7, 55-57.

²³ Nichoritis 58 (1 luglio ?!), 192 (Esfigmenu?), Perantonis 181-184, *ŽS* 3, 427-431.

²⁴ Nichoritis 59, 83-84, 94-115, 212-257; *ŽS* 10, 447-452.

²⁵ Nichoritis 115-123, 258-271. Św. Akacy był mnichem klasztoru Ksenofont. Ikona przedstawiająca św. Akacego z pozostałą dwójką przyjaciół-męczenników za wiarę - Ignacym i Eutymiuszem wraz ze scenami ich męczeństwa oraz translatio wyszła spod pędzla mnicha Dostiteja z Peci, a, jak podaje zapis ikonografa, została zamówiona przez kolejnego męczennika – Onufrego, który zginął przed jej ukończeniem; zob. rep. w *Treasures* 2,132, p. 194-195. Nichoritis, 182-187, 376-382, [445-446], *ŽS* 5, 41-46.

²⁶ Nichoritis 59, 84-88, 123-157, 272-341, 384-435; Perantonis 409, *ŽS* 1, 156-162.

²⁷ Perantonis 474-475, Nichoritis 58 (16 marca!), *ŽS* 4, 222-223.

²⁸ Obchód także 29/10. Perantonis 40-41, Nichoritis 60 (podaje rok 1819), *Svetačnik* 403 (1819), *ŽS* 4, 274-286.

²⁹ Nichoritis 58, Perantonis 423-427, *ŽS* 5, 545. Poza Św. Anną Paweł przebywał pewien czas w ruskim klasztorze Św. Pantelejmona.

³⁰ Perantonis 92-93, *ŽS* 12, 852-853, *Svetačnik* 234-235. Nichoritis (60-61) błędnie umieszcza go w kategorii świętych, którzy biorą przykład z męczeństwa atonitów, sami nimi nie będąc. Św. Gedeon był mnichem Karakalu, tam też wracał po nieudanych próbach męczeństwa (zob. niżej), tam też znajduje się część jego relikwii.

³¹ Perantonis 365-367, *Svetačnik* 558, Nichoritis 61, *ŽS* 7, 278-283.

Przyjrzyjmy się teraz materiałowi biograficznemu i schematowi hagiograficznemu osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych męczenników.

❖ Porzucenie prawosławia i przyjęcie islamu.

Mamy do czynienia z dużą różnorodnością motywów i sposobów dokonania konwersji. Często jest ona dobrowolna. Dokonuje się z reguły w młodym wieku. Chłopcy postanawiają porzucić wiarę chrześcijańską ze strachu przed karą czy bólem, w wyniku konfliktów w rodzinie lub w środowisku, czasem z miłości, ujęci dobrocią pomagających im Turczynek lub z wyrachowania. Czasem islamizacja jest wynikiem przemocy, nacisku, przebiegłości, wypływa z prozelityzmu gospodarza, opiekuna lub współmieszkańców, a nawet poturczonych członków rodziny. Muzułmańscy obywatele nawet przypadkowy gest lub słowo potrafili uznać za akt wyrażenia woli przejścia na islam, od czego nie było już odwrotu. Wystarczało nałożyć turecki strój lub jego część, wypowiedzieć słowa typu “raczej zostanę turkiem niż to zrobię” by zostać uznanym za kandydata na muzułmanina. Niekiedy konwersja następowała wskutek obietnicy, złożonej w momencie gniewu lub strachu przed śmiercią, torturami czy gwałtem, czasem po pijanemu lub w gorączce.³³ Sam rytuał przejścia jest prosty i szybki, rzadko kandydat przechodził dłuższe, np. dwutygodniowe przygotowanie religijne. W wypadku usynowionych przez muzułman dzieci rytuał był sprawowany zgodnie z tradycją, czasem razem z naturalnymi dziećmi opiekunów. Zwykle polegało ono na wypowiedzeniu (trzy razy, ale nawet raz) wyznania *Bismillah* (basmala, besmele), rytualnym obrzezaniu napletka i zmianie ubrania.

Dość rozpowszechnionym zjawiskiem wśród chrześcijan była “podwójna wiara”, stanowiąca formę kryptochrześcijaństwa i prowadziło do synkretyzmu religijnego (terminy określające to zjawisko są wymowne: *dvoverje*, *dipistia*, *linovamvaki*, *lardokophtedi*, *mesokertedi*, *yarim Kristian*, *les chrétiens d'Allah* i in.). Ci

³²Perantonis 460-462, Nichoritis 58-59, ŽS 10, 638-644. Formacja św. Tymoteusza przebiegała w Wielkiej Ławrze i w Esfigmenu. Do miejsca męczeństwa – Adrianopola (u Nichoritisa: Tessaloniki ?!) – odprowadzał go German, który następnie napisał jego żywot i akoluthię (służbę). W *Svetačniku* (s.118, także s. 403 pod 19 kwietnia?) umieszczono pod tą samą datą dwóch męczenników o tym samym imieniu: jeden z Kisanii, w Tracji, mnich z Ławry, zabity w Konstantynopolu, drugi z Paraory, mnich z Esfigmenu, zabity w Adrianopolu.

³³Warto zauważyć, że wypowiedziane słowa obietnicy mają moc także dla samych odstępców. Mimo że nie nastąpiło obrzędowe przyjęcie islamu św. Onufry jednak uważa, że składając obietnicę odstąpił od wiary. Podobnie św. Pachomiusz Rusin ma wątpliwości, czy nie wypowiedział obietnicy w malignie, skoro odzyskał przytomność wprawdzie nieobrzezany, ale ubrany w zielony turecki strój.

pseudo-muzułmanie zostawiali sobie domowe imię chrześcijańskie, a nowego używano na zewnątrz. To zjawisko, mające na celu przede wszystkim zwiększenie bezpieczeństwa i dobrobytu rodzin, było zwalczane i potępiane zarówno przez Imperium, jak i przez Kościół.³⁴

❖ Izolacja w rodzinie, grupie. Wyrzuty sumienia.

Wyrzuty sumienia nadchodzą z reguły zaraz po konwersji, często związane z dokuczliwym bólem po obrzezaniu. Ale niektórzy konwertyci trwają w nowej wierze przez kilka lat. Zmiana wiary zmienia zasadniczo stosunki w rodzinie i w środowisku. Jeśli nie brać tu pod uwagę wspomnianego przed chwilą kryptochrześcijaństwa, poturczenci są osądzeni niezwykle surowo przez rodzinę i znajomych – matka nie chce rozmawiać z synem, przeklina go, żona nie podąża za mężem, dzieci opuszczają ojca. Z drugiej strony poturczone matka i siostry wskazują miejsce ukrycia syna/brata, ojciec ściga uciekającego przed poturczeniem syna itp. Grupa okazuje pogardę i odrzuca zdrajcę, lecz jednocześnie boi się, bo jakakolwiek działanie mające na celu powstrzymanie konwersji lub powrót do prawosławia jest karane śmiercią. W jednym wypadku (św. Łukasz) interweniuje nawet konsul rosyjski, lecz jego prośby o oddanie chłopca są daremne. Często wyrzuty sumienia są związane ze słowami Pana Jezusa: “Kto by zaś zaparł się mnie przed ludźmi, zaprę się go i ja przed Ojcem moim, który jest w niebiosach” (Mt 10,33); słowa te są cytowane wielokrotnie we wszystkich niemal utworach związanych z nowymi męczennikami. Nic dziwnego, że nieraz decyzja o powrocie do prawosławia jest podejmowana w wielkie święta chrześcijańskie.

❖ Drogi ku Athos

Ujrzawszy głębię swojego upadku nowi muzulmanie rozpaczliwie szukali spokoju wewnętrznego. Porzucali miejsca, w których przyjęli islam czy gdzie żyli jako muzulmanie. Ucieczka była możliwa w ubraniu (przebraniu?) chrześcijańskim. Nie zawsze, ale często, skruszony konwertyta znajduje wsparcie duchowe u duchownych parafialnych i wędrujących mnichów, czasem rad udziela matka. W jednym przypadku

³⁴O. Zirojević, *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: dvovertje*, Etnološka biblioteka knj. 10, Beograd 2003.

pomaga w ucieczce rosyjski konsulat (św. Eutymiusz). Wszyscy oni wskazują Górę Athos jako jedyny cel ucieczki.³⁵

- ❖ Athos jako ratunek: powrót do prawosławia, sakramenty, śluby, lektura żywotów poprzednich męczenników.

Pozycja Republiki Zakonnej była zasadniczo odmienna niż reszty kraju, kontrola administracyjna i religijna Turków była tu o wiele słabsza i mniej restrykcyjna. O ile w miastach Imperium konflikty religijne nabierały od razu wymiaru społecznego i publicznego, na Ahtosie życie religijne najczęściej toczyło się z dala od wydarzeń doczesnych, choć mamy wiele świadectw napadów zbójeckich i tureckich, a także ucieczki ludności cywilnej na obszar Republiki. W niektórych XIX-wiecznych wspomnieniach mówi się, że spotykano tu eremitów, którzy nie wiedzieli nie tylko, co się dzieje “w świecie”, ale nawet nie zauważyli dziesięcioletniej okupacji tureckiej itp.³⁶ Jednakże także tutaj w formowaniu nowych męczenników obowiązywała dyskrekcja i ostrożność, zarówno z uwagi na to, że nie wszyscy ojcowie popierali tego typu praktyki, jak też w obawie przed represjami tureckimi.³⁷

Analizując żywoty i biografie nowych męczenników widzimy, że od lat 90-tych, a zwłaszcza w latach 1812-1816 nastąpiła intensyfikacja procesów formacyjnych i w odniesieniu do tego okresu z powodzeniem można mówić o atoskiej szkole nowomęczeństwa, skupionej wokół skitu Świętej Anny, należącego do Wielkiej Ławry i skitu Św. Jana Chrzciciela, podległego Iwironowi. Widać także znaczną rolę patriarchy Grzegorza V, który także został zabity przez Turków w 1821 r. i następnie kanonizowany.³⁸ Ogromne znaczenie dla duchowej formacji miał stały kontakt z

³⁵ Ponieważ zajmujemy się tutaj wyłącznie męczennikami, którzy skorzystali z tych rad i udali się na Athos, musimy zaznaczyć, że istnieje druga duża grupa męczenników, którzy swój grzech zmywają krwią bez pomocy atonitów.

³⁶ Zajmujący materiał, często odmienny od naszych wyobrażeń o życiu na Athosie, przedstawia książka Йеромонах Антоний Светогорец, *Атонски подвижници на благочестието през XIX век*. Превод от руски, Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф”, Света Гора Атон, 2002. Książka jest oparta na relacjach samych mnichów.

³⁷ W żywocie św. Damascena wspomina się, że kilka lat przed jego męczeństwem dwaj mnisi Cyprian i Gabriel nie ukryli tego, że są zakonnikami i spowodowali prześladowania współbraci, *ŽS* 11, 399-402.

³⁸ Perantonis 132-141.

tekstami poświęconymi poprzednim męczennikom³⁹, ważne są także wcześniejsze odwiedzanie miejsc kaźni wcześniej zabitych współwyznawców⁴⁰.

Obrzęd ponownego przyjęcia do prawosławia był zgodny z tym, opublikowanym w Wielkim Trebniku św. Piotra (Mohyla): *Чинь како приимати къ Жидовскому, или Турецкому, или Ариянскому нечестію, отъ Православнокафолическія Церкви отступившихъ, и паки раскаявшихся, и отметнувшихъ сихъ безбожіе и неверіе, Вере Православной съвокупитися желаютъ*⁴¹. Chrzest powracających był uważany za ważny, natomiast bierzmowanie nie⁴². Z tekstów hagiograficznych dowiadujemy się o niemal codziennej spowiedzi, o surowej dyscyplinie postnej, o pokłonach, modlitwach, kontemplacji, poradach, po pewnym czasie także częstej Komunii św. Po odpowiednim okresie przygotowawczym pokutnik składał śluby zakonne. W zasadzie to wystarczało do odzyskania mocy wewnętrznej (wypadek św. Prokopiusza jest tu całkowicie szczególnie!⁴³). Nie uspokajało to jednak sumienia. Na przykładzie św. Łukasza widzimy, że nawet Athos nie zcierał pamięci o strasznym odstępstwie. Młody Łukasz, przenosząc się z jednego klasztoru do drugiego i nigdzie nie znajdując spokoju, powiedział:

“Święta Góra jest miejscem zbawienia. Tutaj pędzi życie w milczeniu mnóstwo mnichów i wszyscy znajdują mir. Czemuż to ja jeden nie jestem w stanie usiedzieć na miejscu? Nie ma innego wyjaśnienia jak to, że noszę na sobie nieczystą pieczęć diabła –

³⁹ Chodzi tu o niezwykłą popularność weneckich wydań: zwłaszcza *Néon Martyrológion*, 1799 (w 1862 r. przełożony także na język rosyjski), ale także *Néon Leimónáron e Synaksaristēs* (1819), por. przyp. 18.

⁴⁰ Gdy np. św. Onufry 26 czerwca 1813 roku widzi w Salonikach egzekucję św. Dawida (z Ajvali, mnicha ze Świętej Anny) pragnie natychmiast pójść w jego ślady, ale towarzyszący mu *starzec* go powstrzymuje.

⁴¹ Еухологион албо Молитвословъ, или Требникъ..., Киев 1646 (reprinty w wyd. Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Moskiewskiego Patriarchatu 1996 i 2004), cz. 1, s. 193-206 z wykorzystaniem obrzędów Образъ отрицания сарацинскаго сість Турецкаго зловернаго нечестія, по въпросомъ и ответомъ (s. 92-95) i Въпрошение Сарацина сість Турчина о исповеданіи вери (s. 110-118). Według Ustawy św. Metodego Wyznawcy, patriarchy Konstantynopola (+846) wyróżniano trzy kategorie odstępców: w wieku dziecięcym, ze strachu przed torturami i dobrowolnych. W pierwszym wypadku przyjęcie wymagało tygodniowego przygotowania, w drugim przewidziany był post dwa razy po 40 dni, w trzecim natomiast potrzebne były co najmniej dwa lata pokuty. Św. Piotr (Mohyla) skraca czas pokuty we wszystkich wypadkach, w pierwszym do trzech dni, a w drugim i nawet trzecim do ośmiu, zob. smutną motywację na s. 195.

⁴² W Mohylańskim *Trebniku* po specjalnym rozgrzeszeniu penitent jest dopuszczany (z odpowiednimi zastrzeżeniami) do Komunii św., natomiast w praktyce atoskiej traktowano apostazję jako unieważnienie sakramentu i bierzmowano ponownie. Zagadnienie to wymaga osobnych studiów.

⁴³ Św. Prokopiusz z Warny przyjął islam w Smirnie jako zbiegły z Athosu mnich i powrócił do prawosławia w dwa tygodnie po obrzezaniu; ścięty 25 czerwca 1810 roku; *ŽS* 6, 568-571, *ŽBS* 692-696. Drugi specyficzny przypadek takiego odstępstwa miał miejsce w Konstantynopolu, kiedy to wybitny kapelan i kaznodzieja przy ambasadzie rosyjskiej, Konstanty, również wcześniej przebywający na Athosie, przyjął niespodziewanie islam, a następnie wycofał się i został ścięty przed pałacem sułtana 26 grudnia 1743 roku, *ŽS* 12, 762.

obrzezanie, i to właśnie jest przyczyną, że nie zaznaję spokoju na żadnym miejscu i nie mogę osiągnąć żadnej z cnót. Cóż mi pozostaje? Tylko jedno – udać się by wyznać publicznie Jezusa i w ten sposób zostać uwolniony od pieczęci diabelskiej i przelaniem własnej krwi zostać oczyszczony z grzechu wyrzeczenia się wiary. Tylko to mnie może uśmierzyć, tylko to może być moim wybawieniem!”⁴⁴

Pragnienie męczeństwa wynika z postrzegania go jako środka oczyszczenia duszy i ciała; gdy jeden z przyszłych męczenników (Prokopiusz) prosi kapłana o ponowienie bierzmowania, ten odmawia, mówiąc, że krew przelana w akcie męczeństwa ma taką samą moc, ponieważ jest to “chrzest najwyższy, który już nie może zostać skalany, a oczyszcza z wszystkich popełnionych grzechów, nawet z wyparcia się wiary”⁴⁵. Po przygotowaniu duchowym i fizycznym kandydat wyrażał wolę poniesienia męczeństwa dla Chrystusa. *Starcy* niełatwo godzili się na udanie się “do turków”, przekonywali, że przebaczenie grzechu wyparcia się Chrystusa można uzyskać pozostając na Górze. Bano się też załamania się kandydata w czasie tortur i ponownego odstępstwa, którego już wybaczyć niesposób. Jeden z kandydatów (Agatangel) zagroził, że jeśli oni go nie puszczą, uda się po błogosłowieństwo do matki. Niekiedy w podjęciu decyzji pomagało objawienie się świętych – Mikołaja, nowych męczenników, czasem aprobata pochodzi od ikony. Rytuał finalny obejmował namaszczenie olejami św., spowiedź, Komunię św., ryt przebaczenia, błogosłowieństwo starców i modlitwę o dobra podróż. Niekiedy składano wielkie (wieczyste) śluby.

❖ Droga ku męczeństwu

Miejsce na męczeńską śmierć wybierano starannie – rzadko wracano do rodzinnej miejscowości, zwykle udawano się do najważniejszych ośrodków miejskich Imperium – do Salonik, Sambułu, Odrianopola, Smrny, Brusy, Mityleny, na Chios... Kandydatowi z reguły towarzyszył *starzec* (gheron), który służył moralnym i duchowym wsparciem. On także był w poważnym niebezpieczeństwie, ponieważ Turcy prowadzili dochodzenie szukając wszystkich pomagających mu zrealizować swój cel;

⁴⁴ ŽBS 430-431.

⁴⁵ Nichoritis 370-371.

znany jest przynajmniej jeden wypadek, kiedy to towarzyszący mnich został wydany w czasie tortur, pojmany i skazany na śmierć.⁴⁶

❖ Przygotowania – strój, broda/zarost, obrzędy liturgiczne.

Po przybyciu na miejsce kandydat i jego towarzysz znajdowali schronienie u miejscowych chrześcijan, zwykle duchownych. W tajemnicy przed wszystkimi zaczyna się przygotowanie, niekiedy dość długie, związane z oczekiwaniem na odpowiedni moment. Cały czas przestrzega się najsurowszego postu, często spowiada i przyjmuje Komunię św. (także z darów dla chorych), namaszcza się olejem z lampek umieszczonych przed ikonami, nieustannie się modli, bije pokłony. W wolnych chwilach czyta się żywoty męczenników. Nabywa się strój zastrzeżony dla muzułmanów, czyli kolorowy (zielony, czerwony); najbardziej wymowne były nakrycia głowy (zielona czałma, czerwony fez) i czerwone buty; obcinano włosy i golono brodę. W pewnych wypadkach kandydat jeszcze potajemnie obchodził miasto, rozdawał jałmużnę, wchodził do cerkwi i zamawiał nabożeństwa, odwiedzał miejsca męczeństwa swoich poprzedników, całował ikony i relikwie. W ostatniej chwili odbywał się rytuał pożegnalny, całowano się i przepaszano za grzechy.

❖ Znieważanie islamu, prowokowanie Turków.

Przyszli męczennicy znajdowali bardzo różne sposoby, by sprowokować władze lokalne do wydania wyroku śmierci. Po przybyciu przed sędziego i duchownych mnich zaczynał znieważać islam, Proroka i muzułmanów w ogóle. Wyjaśniał swoją sytuację, tłumaczył, że przyjęcie przez niego islamu to ogromna pomyłka, ciągle żywa rana, co się nie goi i cofał swoje wyznania czy obietnice. Czasem udało mu się jeszcze dodać pochwałę chrześcijaństwa, niektórzy mieli ze sobą ikonę, krzyż lub jakieś części stroju, najczęściej *skufię* mniszą. Wyzywano się nad strojem tureckim – zrzucano nakrycie głowy, deptano, pluto. Czasem próbowano uderzyć w twarz sędziego.

❖ Reakcja muzułmanów. Perswazje, proces, tortury, śmierć.

Muzułmanie najczęściej w pierwszej chwili reagują zdziwieniem i podejrzeniem o szaleństwo, więc sprawdzali stan umysłu apostaty. Znamy jeden przypadek (św.

⁴⁶ Chodzi o mnicha z Dionisiatu, Genadiosa, zabitego 6 IV 1818 roku; Nichoritis 60, Perantonis 95.

Gedeon), kiedy to mnich kilka razy był wyrzucany z sądu i z trudem po latach i licznych prowokacjach udało mu się uzyskać wyrok skazujący.⁴⁷ Bardzo rzadko wyrok zapadał od razu, rozmyślonemu muzułmaninowi dawano czas do zastanowienia, zapelniając go w znacznej części wymyślnymi torturami. W trakcie procesu dbano o to, by nie zdradzić swojego stanu zakonnego, nie wydać towarzyszącego starca i miejscowych opiekunów, nie skierować podejrzeń na atoską społeczność. Dlatego opowiadają dziwne historie, że byli w Rosji, w Egipcie czy w odległych prowincjach Imperium, że są marynarzami itp. Gdy zachęty do pozostania w nowej religii nie odnosiły pożądanego skutku, “powracającego” więziono, poddawano torturom i skazywano na powieszenie lub ścięcie, niekiedy fanatyczny tłum sam linczował odstępcę. Pobyt w więzieniu trwał rozmaicie, nawet kilka miesięcy. Tortury były bardzo wymyślne, znęcano się fizycznie i psychicznie, bito kijami po stopach, biczowano, np. św. Nicetasowi spalono nos i penisa, wkładano na głowę koronę cierniową, wbijano drzazgi pod paznokcie itd. Prowadząc na śmierć starano się wyrzucić presję pedagogiczną na ludność, czasem ogłaszając publicznie, że taki koniec czeka każdego odstępcę lub strasząc chrześcijan.

Męczennicy, jeśli przeżyli tortury i nie zostali uduszeni w więzieniu, umierali przez powieszenie lub ścięcie. Powieszenie było wygodniejsze, bo nie przelewano krwi, która była z kolei upragnioną relikwią dla chrześcijan. Turcy rozumieli znakomicie politykę męczeństwa i jego krzepiącą funkcję, więc starali zatrzymać “produkcję” relikwi, z drugiej strony skazani dla nich byli muzułmanami, więc mieli prawo na ścięcie mieczem. Ciała wrzucano do morza, z czasem zaczęto też zbierać do worków ziemię nasiąkniętą krwią i topić razem z ciałem. Zacierano wszelkie możliwe ślady, nawet myto łódkę, z której topiono święte szczątki, by chrześcijanie jej nie całowali...

- ❖ Osoba towarzysząca i zachowanie chrześcijan miejscowych podczas procesu, wykonywania wyroku i po śmierci.

Najważniejszą pomoc zapewniała osoba goszcząca atonitów po ich przyjeździe i podczas ostatnich przygotowań. Rozpowszechniano wiadomość o mającym się odbyć procesie, chrześcijanie podtrzymywali moralnie i organizacyjnie nowego męczennika. Organizowano modły w świątyniach i domach, składano wizyty w więzieniu. Ponieważ

⁴⁷ Ale za to śmierć Gedeona była bardzo spektakularna – obcięto mu włosy, wsadzono tyłem na osła i wożono po ulicach miasta, obcięto mu wszystkie palce i wreszcie utopiono w latrynie, *ŽS* 12, 852-853.

osoba towarzysząca pozostawała cały czas w ukryciu, przechowując zakonne ubranie i włosy męczennika, miejscowi staral się dostarczać Komunię św. więźniowi, zdarzało się, że zdecydowano się na zamknięcie w więzieniu za drobne przewinienie, na przykład podatkowe, by być bliżej męczennika. Po śmierci starano się zachować wszystko, co miało związek ze świętym. Zbierano ziemię, nasączano kawałki płótna krwią, jeden z przełożonych klasztoru (Makary z Mauromoli) kupił nawet drzwi sklepu opryskane męczeńską krwią⁴⁸ Osoba towarzysząca trzymała się z daleka, lecz organizowała odkupienie ciała, i ubrania, czasem sznura. Relikwie były dzielone między społeczność miejscową i atoskiego wysłannika, często także dochodziły do miejscowości rodzinnych i do samej rodziny. Najważniejsze jednak było dostarczenie relikwii na Athos.

❖ Kult na Świętej Górze i w miejscach męczeństwa i jego rozprzestrzenianie.

Wysłannik zawoził na Athos wszystkie pamiątki, które mu się udało zgromadzić – włosy, ubrania, krew, fragmenty ciała. Nie mamy żadnych dakomentów na temat formalizacji kultu, świętość wypływała z samego aktu męczeństwa. Powstawał cykl hagiologiczny – żywot, oficjum i ikonografia (ikony, ryciny). Pamięć była obchodzona przede wszystkim w klasztorach, z którymi święty był związany podczas pobytu formacyjnego, w miejscach męczeństwa i w miejscowości rodzinnej, z wolna jednak rozszerzała się na inne tereny prawosławne, zwłaszcza na ziemiach greckich i bułgarskich, mniej wśród Serbów. W drugiej połowie XIX wieku da się zauważyć rolę nowych męczenników dla Odrodzenia narodowego. Potężnym środkiem oddziaływania była literatura hagiograficzna, w tym zwłaszcza weneckie wydania poświęcone nowym świętym

❖ Neomartyrium jako wzór postępowania.

We wstępie i zakończeniu Żywota św. Onufrego, napisanego przez Onufrego z Ivironu i wydrukowanego w Atenach w 1862⁴⁹ znajdujemy celną charakterystykę społecznej konieczności nowych kultów – w obliczu postępującego zeświecczenia społeczeństw, konsumizmu, idyferencji ich męczeństwo służy wzmocnieniu tradycyjnych postaw

⁴⁸ ŻS 11, 399-402.

⁴⁹ Nichoritis 320-341. Nawiasem mówiąc, autor żywota był krewnym świętego.

chrześcijańskich, pomaga wzmocnić opór przeciwko islamizacji, ale także przeciwko przybierającej na sile propagandzie rzymsko-katolickiej. Dzięki nowym męczennikom następuje aktualizacja dawnych a wiecznych wartości chrześcijańskich, tak różnych od szerzącego się świeckiego, libertyńskiego modelu życia mieszczańskiego. Autor z pełną aprobatą przytacza słowa Psalmisty: „ustał święty, umniejszły się prawdy wśród synów ludzkich” (Ps 11,2), a także gorzkie słowa krytyki z proroka Micheasza (7,2-3)⁵⁰ i św. Pawła Apostoła (2 Tim 3, 1-4)⁵¹. Wspomina się też męczennika Barlaama z Antiochii, którego niezłomność w wierze opiewali w swoim czasie Jan Złotousty i Bazyli Wielki.⁵² Podejmuje się polemikę z tymi, którzy traktują te akty jako przejaw pychy czy próżności, (kenodoxia, *slavoljubije*). Takie pomniejszanie znaczenia aktu – ciągnie o. Onufry - prowadzi do przekreślenia podstawowej funkcji męczeństwa, do zabijania w chrześcijanach chęci brania przykładu z nowych herosów chrześcijańskich i ochłodzenia czci wobec nich samych. A Kościół od zawsze czci i wspomina świętych, którzy w jakimś momencie życia wyrzekli się swojej wiary, ale potem wrócili do prawosławia i ponieśli śmierć męczeńską. Autor wymienia dla przykładu św. Jakuba Persa⁵³ i św. Miraksa Egipcjanina⁵⁴. Właśnie dzięki takim świętym, dawnym i nowym, również my, zanurzeni we współczesności, możemy w swej świadomości zostać

⁵⁰ „Zginął święty z ziemi, i prawego nie ma między ludźmi; wszyscy na krew czyhają, mąż brata swego na śmierć łowi. Zło rąk swoich nazywają dobrem, książe żąda, sędzia zapłatą jest pochłonięty, a wielki mówił żądze duszy swojej, i zamieszali ją. Kto najlepszy między nimi jest, jak oset, a kto prawy, jak ciernie z płotu”, „poprawione” tłumaczenie ks. Wujka.

⁵¹ „To zaś wiedz, że w ostatnie dni nastaną czasy niebezpieczne. Będą ludzie samolubni, chciwi, hardzi, pyszni, bluźniercy, rodzicom nieposłuszni, niewdzięczni, zbrodniczy, bez serca, nieprzejednani, potwarczy, niepowściągliwi, okrutni, nielitościwi, zdrajcy, zuchwalcy, nadęci i miłujący bardziej rozkosze niż Boga...”, „poprawione” tłumaczenie ks. Wujka.

⁵² Wspomnienie 19 listopada. Zmuszany w 304 r. do złożenia ofiary bałwanom zniósł spalenie ręki, lecz nie upuścił położonego na niej kadzidła, *Svetačnik* 156-157.

⁵³Wspomnienie 27 listopada. Św. Jakub porzucił chrześcijaństwo dla islamu, lecz pod wpływem matki i żony nawrócił się. Przyłapany na lekturze Pisma Św. został z rozkazu króla postawiony przed sądem, niezłomnie jednak wyznawał wiarę w Trójcę. Rozgniewany król poddał go wyszukanym torturom, przez które święty nosi przydomek “pocięty”, bowiem odcinano mu kolejno palec po palcu u rąk i nóg, później ramiona i nogi i wreszcie głowę (+421). Pragnąc powstrzymać szerzenie się kultu król nakazał spalenie ciała i rozsypanie popiołu, ale chrześcijanom udało się uratować część relikwii i przenieść je do Jerozolimy.

⁵⁴Św. Miraks był egipskim chrześcijaninem. Będąc zaufanym człowiekiem emira przyjął islam, ale rychło pojął swój upadek. W akcie skruchy wchodzi do meczetu z krzyżem w ręce i wyznaje wiarę w Chrystusa, wzywając muzułmanów do przyjęcia prawdziwej wiary. Został poddany torturom i ścięty ok. 640 roku, na Wschodzie wspominany 11 grudnia.

męczennikami poprzez refleksję (“katà tēn proaíresin”), znajdując w nich świetlany przykład ofiarnej walki o własną – utraconą czy niedocenianą - tożsamość.

Wykaz skrótów

- Nichoritis К.Г. Нихоритис, *Света Гора – Атон и българското новомъченичество*, София, Академическо издателство “Проф. Марин Дринов”, 2001.
- Perantonis Т. М. Перанτώνης, *Λεξικόν των Νεομαρτύρων* 1-3. (≠Εκκλησιαστικά Ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατονπεντηκονταετηρίδος τ. 8-10).
- Svetačnik Хризостом (Столић) Хиландарац, *Православни светачник. Месеџслов светих*. Том 1: *Септембар-јун*, Београд 1988; Том 2: *Јул-август. Триод. Пасхалија. Поглавари аутономних и автокефалних Цркава*, Београд 1989.
- Teasures*
- ŽBS *Жития на българските светии. Съдържа 64 жития на светии, почитани по българските земи*, Славянобългарски манастир „Св. Вмчк. Георги Зограф”, Света Гора Атон, 2002.
- ŽS 1-7, 11-12: Јустин (Поповић), *Житија светих* [:]
 [1:] *за месеџ јануар*, Београд 1972
 [2:] *за месеџ фебруар*, Београд 1973
 [3:] *за месеџ март*, Београд 1973
 [4:] *за месеџ април*, Београд 1973
 [5:] *за месеџ мај*, Београд 1974
 [6:] *за месеџ јуни*, Београд 1975
 [7:] *за месеџ јули*, Београд 1975
 [11:] *за [месеџ] новембар*, Београд 1977
 [12:] *за [месеџ] децембар*, Београд 1977